

PRÉZENTNÍ FORMY SLOVESA BÝTI V ČEŠTINĚ BAROKNÍ DOBY¹

PAVEL KOSEK

THE PRESENT FORMS OF THE VERB BÝTI 'TO BE' IN BAROQUE CZECH

The aim of the article is to analyze present forms of the verb *býti* "to be" in Baroque Czech. The author analyzed data given in old grammars of Czech, diachronic corpora and a personal corpus of Baroque Czech texts. The author found that: 1) the analyzed texts contain just one dialectal form (2. ps. sg. *seš* "you are"), 2) the distribution of the short form of the 2. Ps. Sg. *s* "you are" is not restricted to the auxiliary function, 3) the main form of 3. Ps. Sg. is *jest* "he/she/it is", while the form *je* is rare, 4) the distribution of the initial *j* is unstable (*jsem* × *sem* "I am", *jsi* × *si* "you are" ...): only the texts that belong to the high style (such as translations of biblical texts) distinguish between forms including *js-* in the lexical function and forms including *s-* in the auxiliary function.

Key words: development of Czech Language, Czech language of the Baroque era, historical linguistics, verb *býti* "to be"

Klíčová slova: vývoj češtiny, čeština barokní doby, historická lingvistika, sloveso *býti*

Jak napovídá název studie, jejím předmětem je analýza formální stránky prezentních tvarů slovesa *býti* v památkách češtiny pobělohorského období (jejich seznam viz na konci studie). Materiál, který na tomto místě prezentuji, jsem získal při přípravě knižní publikace *Enklitika v češtině barokní doby* (Kosek, 2011), ve které jsem se věnoval slovosledu auxiliárních forem slovesa *býti*. Vedle poznatků o slovosledu těchto enklitických tvarů jsem ze zpracovaných barokních textů načerpal také informace o flektivní morfologii prezentních forem slovesa *býti*, které přispívají jak k poznání vývoje této formy v historii češtiny, tak také k poznání vývoje standardní psané češtiny pobělohorského období.

Z funkčního a formálního hlediska je možno odlišit dvě oblasti užití prezentních forem českého slovesa *býti*: a) Pomocné sloveso (tzv. auxiliár) v analytické formě préterita typu *nesl jest*.² b) Samostatné („lexikální“) sloveso, které má status spony nebo

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci řešení grantového projektu *Nový encyklopedický slovník češtiny online (Enc-Czech online)* (GAP406/11/0294).

² Tradičně se tyto formy, jež jsou historicky viděno tvořeny kombinací *l*-ového participia plnovýznamového slovesa (*nesl*) a prezentními formami slovesa *býti* (*jsem*), interpretují jako analytické slovesné formy, v nichž má sloveso *býti* funkci pomocného slovesa (auxiliáru). Někteří autoři však gramatickou stavbu préterita interpretují odlišně: nepovažují ho za analytický, nýbrž za syntetický tvar a formám pomocného slovesa přisuzují status diskrétních morfů, tj. morfů slovosledně nezávislých

plnovýznamového slovesa s významem existence (Karlík, 2009). V této klasifikaci by jistě bylo možno postupovat jemněji, nicméně z perspektivy vývoje prezntních forem slovesa *býti* (jak ukáže následující výklad) je distinkce auxiliární × lexikální sloveso dostatečná.

1. Výjovová východiska

1.1 Původ a vývoj slovesa *býti*

Flexe atematického slovesa *býti* se vyznačuje několika specifickými vlastnostmi, kterými se odlišuje od většiny ostatních sloves. Zejména je pro ni typický supletivismus, neboť jeho formy jsou tvořeny ze dvou kořenů různého původu: z kořene *b-*ového, nebo *s-*ového (ESSJ2, heslo *byti*). Původní psl. prezntní formy podlely během historického vývoje češtiny řadě adaptací, které dokumentuje následující tabulka č. 1, v níž je konfrontován stav psl., stč. a nč. (její spisovná forma), a tabulka č. 2, v níž jsou odlišeny prezntní formy auxiliárního a lexikálního *býti* v mluvených útvarech češtiny:

Tabulka 1. Vývoj prezntních forem slovesa *býti* ve „spisovné“ češtině

sg.	psl.	stč.	nč.
1. os.	* <i>jesmb</i>	(<i>j</i>) <i>sem</i>	(<i>j</i>) <i>sem</i> ³
2. os.	* <i>jesi</i>	(<i>j</i>) <i>si</i> /(<i>j</i>) <i>s</i>	(<i>j</i>) <i>si</i> /- <i>s</i>
3. os.	* <i>jestb</i>	<i>jest</i> (> <i>je</i>)	<i>je</i>
pl.			
1. os.	* <i>jesmb</i> (- <i>e</i> , - <i>y</i>)	(<i>j</i>) <i>sme</i> /(<i>j</i>) <i>smy</i>	(<i>j</i>) <i>sme</i>
2. os.	* <i>jeste</i>	(<i>j</i>) <i>ste</i>	(<i>j</i>) <i>ste</i>
3. os.	* <i>sqtb</i>	<i>sú</i>	(<i>j</i>) <i>sou</i>

Pro vývoj prezntních forem slovesa *býti* je zásadní, že původní psl. formy *jesmb, *jesi*, *jeste*, *jesmb* ještě v předhistorické době podlely redukcí kořenného *-e-*. V 1. os. sg. se tak patrně vyvinula podoba *jesmb, v níž se (poté, co zanikly *jery*) objevilo nejerové vkladné *e*, a tak vznikla podoba *jsem* – v západočeských dialektech se podobně jako ve spisovné slovenštině a slovenských dialektech naproti tomu objevilo vkladné *o*, tj. *som* (ČJA4: 604).⁵ Ve všech osobách s výjimkou 3. os. pl. již od počátků historické doby začalo iniciální *j-* ustupovat. Jan Gebauer (1958: 412) klade tuto variantnost *js-* × *s-*, doloženou nejstaršími českými památkami, do období předpísemného. Po vzoru kolísání *js-* × *s-* ve formách s *s-*ovým kořenem se ustanovilo neetymologické iniciální *j-* také ve 3. os. pl., tj. došlo ke

na svém slovesném tvaru (Kopečný, 1962: 96–97; zde uvedeny argumenty, které se pak v diskusi o povaze auxiliáru préterita opakují; považují za nutné zmínit, že Kopečný tyto formy nenazývá *morfy*, nýbrž *formanty* a že je nepopisuje jako *diskrétní* jazykové jednotky).

³ Z hlediska vývoje flexe slovesa *býti* by ve sloupcích zachycujících praslovanský a pračeský stav neměly chybět formy duálové. Tyto formy však zanikly v 15. stol., a tudíž jsou pro výklad češtiny 17. a 18. stol., na niž je tato studie orientována, irelevantní.

⁴ Podoby bez náslovného *j-* jsou spjaty pouze s mluvenou realizací češtiny (viz následující odstavec).

⁵ Tuto změnu *jesmb > *jesm > (*j*)*sem* (*som*) lze chápat jako součást vývoje tzv. pobočných slabik (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986: 77–78).

změně *sú* → *jsú* (J. Gebauer uvádí velmi starobylé doklady, např. z glos v *Túlcí sv. Bona-ventury*, tj. z druhé poloviny 13. století; 1958: 416). Kolísání mezi oběma podobami trvá po celý vývoj češtiny až do současnosti. I když, jak už bylo řečeno výše, podle kodifikace moderní spisovné češtiny je v psané komunikaci možná jen podoba s náslovným *j-* (a to i v neetymologické pozici 3. os. pl.), je pro mluvenou realizaci současného spisovného jazyka typické kolísání mezi podobami jak s iniciálním *j-*, tak bez něj, v mluvené řeči toto kolísání v jistých případech dokonce toleruje moderní kodifikace (více viz Palková, 1994: 337). Jako „pečlivou“ charakterizuje výslovnost [*jsem*] např. také *Přítružní mluvnice češtiny* (PMČ: 58).⁶ Náběhy k funkčnímu odlišení obou podob je možno sledovat v památkách staré češtiny i češtiny střední doby, jejichž autoři (zejména ti s klasickým vzděláním) u přezentních forem lexikálního slovesa *býti* preferují podoby s iniciálním *j-*, kdežto u auxiliárních forem preferují podoby obsahující jen *s-* (Gebauer, 1958: 412–413; o tom také níže).

Vývoj přezentních tvarů českého slovesa *býti* v historické době se vyznačuje celou řadou dalších adaptací, které jsou obvykle využity k odlišení skutečně přezentních forem lexikálního slovesa od forem přeteritálního auxiliáru. Staročeská forma 2. os. sg. *jsi* se v nepřívzvučném postavení proměnila v *js* a následně v *s*. Distribuce tohoto neslabičného *s* se během vývoje češtiny využila k morfologickým účelům: enklitické *s* je v nč. užíváno pouze ve funkci auxiliáru (s výjimkou básnického jazyka; viz MČ2: 494). Odlišení lexikálních a auxiliárních forem slovesa *býti* pokračovalo v českých a moravských dialektech, jak znázorňuje následující tabulka č. 2:

Tabulka 2. Přezentní formy slovesa *býti* v mluvených útvech češtiny⁷

	Lexikální <i>býti</i>	Auxiliární <i>býti</i>
sg.		
1. os.	(<i>j</i>) <i>sem</i> / + <i>su</i> / + <i>-ch je</i>	<i>nesl</i> (<i>j</i>) <i>sem</i> / + <i>-ch</i>
2. os.	(<i>j</i>) <i>si</i> / + <i>seš</i>	<i>nesl</i> (<i>j</i>) <i>si</i> / <i>nesl</i>
3. os.	<i>je</i>	<i>nesl</i> ∅
pl.		
1. os.	(<i>j</i>) <i>sme</i>	<i>nesli</i> (<i>j</i>) <i>sme</i>
2. os.	(<i>j</i>) <i>ste</i>	<i>nesli</i> (<i>j</i>) <i>ste</i>
3. os.	(<i>j</i>) <i>sou</i>	<i>nesli</i> ∅

V moravských dialektech se v 1. os. sg. lexikálního slovesa *býti* ustavila forma *su*, v 2. os. sg. v českých dialektech a části moravských dialektů forma *seš* (ČJA4: 604–606): obě formy, které svou vnitřní strukturou odpovídají slovesům s přezentní kmenotvornou příponou *-e-*, jsou striktně spjaty s významem přezenta a nelze je použít ve funkci auxiliáru přezera. Podobně se ve slezských dialektech funkčně odlišila forma 1. os. sg. lexikálního slovesa *-ch je* proti auxiliární formě *-ch* (ČJA4: 604–606). Tendence odlišit lexikální a auxiliární *býti* se projevila také ve 3. os. singuláru i plurálu, v níž se vytvořila nulová podoba auxiliáru *přišel jest* → *přišel 0*, *přišli sú/sou/jsú/jsou* → *přišli 0*.

⁶ Již jmenovaná Z. Palková (1994: 337) považuje výslovnost *j-* za zvlášť pečlivou, jestliže se realizuje po předchozí souhláse.

⁷ Formy označené symbolem + jsou nářeční.

2. Formy přítomných tvarů slovesa *býti* ve zkoumaných barokních textech

2.1 Zkoumaný barokní materiál reflektuje většinu výše vyložených tendencí, které během historického vývoje češtiny zasáhly formální morfologii přítomných forem slovesa *býti*. S výjimkou moravské nářeční formy 1. os. sg. *su* se v textech vyskytují všechny výše citované inovované podoby slovesa *býti*. Ve zkoumaném materiálu se dokonce objevuje nářeční⁸ forma 2. os. sg. *seš*, ač pouze ve třech dokladech z *Jenovefy* (v podobě *ješ*, viz doklad 1). Užití takto silně mluvenostně zakotvené formy koresponduje s žánrovým zařazením této památky, která reprezentuje text lidově zábavné prózy, jejíž jazyk je blízký dobovému běžně mluvenému úzu. Tato forma byla v jazyce psané komunikace starší češtiny (tj. před rokem 1775) neobvyklá, jak svědčí fakt, že jsem ji v jiných zkoumaných památkách a ani v žádném diachronním korpusu (VWSTB, 25-05-2012; DIAKORP, 25-05-2012) nezaznamenal:

(1) *Ach Jenovefo! kde ješ; kde si se poděla: ach můj nejmilejší poklade! ach ty-š nevinně o tvůj život přišla: a tvé bidné smrti já jsem jedinká příčina* (Jenov D3r)⁹

Tato forma však do dobové psané (tištěné) produkce patrně pronikala, jak svědčí *Brus* J. Konstance, který ji odsuzuje:

„Odkudž ty seš ,tu es, jest drtina.“ (KonstLim 79)

Naproti tomu další podoba 2. os. sg., která se vytvořila až během historického vývoje češtiny, redukovaná forma *s*, je ve sledovaných památkách doložena v mnohem větší míře. Frekvenci jednotlivých forem 2. os. sg. ve funkci auxiliárního a lexikálního slovesa dokládá následující tabulka č. 3:¹⁰

⁸ Vzhledem k jejímu územnímu rozsahu (jak již bylo řečeno, je známa z nářečních útvarů češtiny užívaných na území východní poloviny Čech a západní poloviny Moravy) by ji bylo patrně vhodnější považovat za formu regionální.

⁹ Barokní doklady citují podle pravidel formulovaných J. Vintrem (1998). Na rozdíl od pravopisného úzu češtiny střední doby a na rozdíl od novočeských pravopisných pravidel transkribuji v citovaných dokladech enklitické *s* se spojovníkem. Činím tak zejména proto, abych doklady zpřehlednil.

¹⁰ Zkoumané texty analyzuji v soukromém korpusu textů, který vznikl transkripcí pramenů v textovém editoru Word. Jelikož se jednotlivé texty mezi sebou liší svou délkou, zužuji přepisy rozsáhlých památek na reprezentativní sondu, která obvykle představuje transkripci dané památky v textovém editoru Word o délce 100 stran, písma Times New Roman, velikosti písma 12, řádkování 1. Týká se BeckPos (od titulu po s. 114), FišKnih (titul–97, 166–269), KořPam (titul–190), MarTroj (titul–97), MartŽiv (titul–129, 200–225), PošNov (25. leden 1719, 3. únor 1720, 6. únor 1720, 11. květen 1720, 15. červen 1720, 14. září 1720, 5. květen 1722, 2. červen 1722, 12. červen 1723, 3. červenec 1723, 8. únor 1724, 12. únor 1724, 15. únor 1724, 2. květen 1724, 6. červen 1724, 2. leden 1725, 6. únor 1725).

Tabulka 3. Frekvence forem 2. os. sg. slovesa *býti* v barokních textech

	Bil Pas	Bil Pia	Mar Troj	Tan Vác	Tan Muž	Jestř Vid	Mart Živ	Koř Pam	Beck Pos	Země
auxiliární										
<i>jsi</i>	42	27	21	4	0	69	45	14	8	37
<i>s</i>	0	0	2	0	0	42	1	0	0	7
lexikální										
<i>jsi</i>	13	15	8	5	0	10	10	3	4	6
<i>s</i>	0	0	0	2	0	2	1	0	2	0
<i>seš</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	55	42	31	11	0	123	57	17	14	50

	Fiš Knih	Štej Žáč	Cran Výb	Jenov	Lib Ed	Poš Nov	Art Čes	Bibl Svat	Bibl Svat k ¹¹	Σ
auxiliární										
<i>jsi</i>	8	10	0	27	0	0	0	148	12	472
<i>s</i>	2	8	0	2	0	0	0	0	0	64
lexikální										
<i>jsi</i>	1	1	0	3	0	0	0	51	18	148
<i>s</i>	0	1	0	0	0	0	0	1	1	10
<i>seš</i>	0	0	0	3	0	0	0	0	0	3
	11	20	0	35	0	0	0	200	31	697

Jak je z uvedených přehledů frekvence zřejmé, obvykle se redukovaná forma *s* vyskytuje ve funkci auxiliáru (srov. *ty-s nevinně o tvůj život přišla* v dokladu 1). Ve funkci lexikálního slovesa, kterou dokumentuje doklad 2, se užívá málo (celkem 10 dokladů), avšak úplně neobvyklá není:

(2) *Lid její vida takovou své kněžny opatrnost velmi ji ctil a zvláště přednější poddání k ní přicházejíce říkali: Ty-š naše paní a kněžna, ty-š naše máte, tebe ctíti a tebe chváliti budeme my, i naši budoucí na věky* (BeckPos 29)

Užití *s* ve funkci lexikálního slovesa je v barokní době patrně stylově podmíněno: jednak to napovídá jeho nízká frekvence v barokních textech, jednak to naznačují kontexty, v nichž se vyskytuje: jsou to např. invokace Panny Marie, a to buď přímo ve formě modlitby *Zdravas Maria*, anebo v textových úryvcích tuto modlitbu parafrázujících, jak dokumentuje ukázka 3 ze závěrečného odstavce *Života svatého Václava*. Z toho lze dovozovat, že tato forma má patrně status stylově vyšší varianty:

¹¹ V analýze odlišuji jazyk vlastního biblického textu od komentářů (viz Vintr, 1992).

(3) *Maria Matko žadouci, ty-š Královna všemohoucí, prosíš za nás za křestany svého Syna Hospodina, Kriste eleison* (TanŽiv 147)

Předností formy *s*, způsobující nejspíše její výskyt ve funkci lexikálního slovesa ve sledovaných památkách, je její neslabičnost. Umožňuje tak autorovi volit mezi slabičnou a neslabičnou formou (což je zvláště výhodné v poezii). Že se forma *s* mohla v češtině střední doby používat ve funkci lexikálního slovesa, potvrzuje J. Blahoslav (BlahGram 116). Ve funkci auxiliáru se neslabičné *s* může kombinovat s minulým participiem, které má elidován *l*-ový formant minulého participia, což dokumentuje tvar *uhod-s* v následujícím příkladu:

(4) *Hádej, horníku, která jesti to? Snad Hora Kutna? uhod-s. Ta-ť jest to* (KořPam 45)

2.2 Ve 3. os. sg. se objevují vedle sebe podoby *jest* a *je*. Obecně lze říci, že dominují formy *jest*, a to dokonce i v památkách nižšího stylu. Pokud se kratší forma *je* ve zkoumaných památkách vyskytuje, pak bývá obvykle ve funkci lexikálního slovesa. Ve funkci auxiliáru préterita se tvar *je* vyskytuje výjimečně, jak je patrné z tabulky č. 3. Např. v *Poselkyni*, kde se formy typu *přišel jest* vyznačují vyšší frekvencí než v jiných památkách (35 dokladů), se objevila jen jednou (doklad 5). V památce *De Educatione* se vyskytl jen podoba typu *nesl je* (doklad 6), což souvisí s faktem, že v této památce jako jediné mezi zkoumanými barokními texty převažují formy *je*:¹²

(5) *Každý své ženě lahoditi, a poddán býti musel nechtěl-li je od ni oukladně zamordován býti, kterážto zlost po vši zemi tehdáž se rozmohla* (BeckPos 50)

(6) *3. Má srdečnou litosti jakožto vinny před soudcem se ponížiti, a poněvadž moci té Svátosti milosti od Boha žádá, vinníkům svým taký z kruntu srdce odpustiti, a jestli je někoho urazil se smířiti, a odprositi jeho* (LibEd D5r)

Ve funkci lexikálního slovesa se 3. os. sg. *jest* může rozšířit o enklitické *ť*: do skupiny *ťť* je pak vloženo *i*. Vedle tvaru *jestiť* se objevuje také podoba *jesti*, kterou dokumentují doklady 4 a 7. Tato podoba se vyvinula sekundárně z formy *jestiť* (Gebauer, 1958: 12, 415) a ve sledovaných barokních textech je doložena pouze ve dvou dokladech z *Paměti kutnohorských*. Její existenci v barokní době potvrzuje V. J. Rosa (RosaČech 144).

Podoba *jestiť* se užívá pouze ve funkci lexikálního slovesa: *ť* je symptomem neenklitičnosti *jest*, a tudíž blokuje jeho funkci auxiliáru. Jakmile je *ť* vynecháno, *jest* může plnit tuto funkci, včetně formy *jesti*, což dokumentuje příklad 7:¹³

(7) *Ten (co jsem jen běžmo napočítal) do dvacítikrát přítomností svou to město obveselil. Mohl bych léta a dni jmenovati, kdy jesti přijel, kdy odjel, i jak dlouho se v Hoře zdržoval, kdybych se přílišné obšírnosti neobával* (KořPam 68)

¹² Kolísání formy *jest* – *je* reflektují všechny dobové gramatiky, nicméně podobu *je* vždy uvádějí jako variantu formy *jest* (např. KonstLim 78–79; RosaČech 142–144; PohlGram 94).

¹³ Tato generalizace stojí na velmi malém počtu barokních dokladů s *jestiť* a *jesti*. Potvrzuje ji ale stav ve staré češtině. VWSTB (25-05-2012) eviduje 233 dokladů *jestiť*, z nich žádný nemá status auxiliáru. Naproti tomu eviduje 93 forem *jesti*, z nichž 40 plní auxiliární funkci.

Vztah jednotlivých forem 3. os. sg. prézenta ve zkoumaných památkách vyjadřuje následující tabulka:

Tabulka 4. Formy 3. os. sg. prézenta slovesa *býti* ve zkoumaných památkách

BiblSvat													Σ	Σ
	Mt	Mt k	Sk	Sk k	Zj	Zj k	Gn	Gn k	Iz	Iz k	Ecc	Ecc k	bible	k
<i>jest</i>	218	147	131	110	116	133	104	128	121	60	156	58	846	636
<i>jestiť</i>	2	0	0	0	1	0	0	2	0	1	0	0	3	3
<i>jesti</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>je</i>	1	1	0	0	0	1	2	0	0	1	1	0	4	3

ArtČes							Σ
	1650	1663–1664	1683–1684	1732	1747–1748	1771–1773	
<i>jest</i>	42	28	39	54	84	10	257
<i>jestiť</i>	0	0	0	0	0	0	0
<i>jesti</i>	0	0	0	0	0	0	0
<i>je</i>	0	0	0	0	0	0	0

	Bil Pas	Bil Pia	Mar Troj	Tan Vác	Tan Muž	Jestř Vid	Mart Živ	Koř Pam
<i>jest</i>	185	150	241	340	95	233	404	131
<i>jestiť</i>	0	1	3	0	2	0	0	0
<i>jesti</i>	0	0	0	0	0	0	0	2
<i>je</i>	1	1	1	0	2	0	6	4

Beck Pos	Země	Fiš Knih	Štej Žáč	Cran Výb	Jenov	Lib Ed	Poš Nov	Σ	
185	82	422	106	414	76	59	121	3244	<i>jest</i>
0	0	2	0	0	0	0	0	8	<i>jestiť</i>
0	0	0	0	0	0	0	0	2	<i>jesti</i>
1	5	4	3	1	4	192	0	225	<i>je</i>

2.3 V souladu s celkovým vývojem češtiny je také neustálený rozsah náslovného *j-*. V některých památkách, především tedy *Bibli svatováclavské*, se dodržují pravidla formulovaná pro distribuci *j-*. J. Blahoslavem (BlahGram 116; Gebauer, 1958: 412–413; Porák, 1983: 85; Vintr, 1992: 204). Ve formách lexikálního *býti* se objevují podoby s *j-*, ve formách auxiliárního podoby bez náslovného *j-*. V obou dílech Starého zákona jsou patrné občasné odchylky od tohoto pravidla, jak to znázorňuje následující příklad 8:

(8) V prvním dílu svého Proroctví až do čtyřicáté kapitoly předkládá lidu jejich hříchy, jací jsou byli: že Boha nepoznali: [...] (BiblSvat Iz, předmluva)

Kromě Bible svatováclavské funkční odlišení *js* × *s*- dodržují (nebo se alespoň o toto dodržování s mírnými neúspěchy snaží) jen některé texty (FišHosp, ŠtejŽáč, TanMuž). Jiné památky mají pouze formy s *j*- (BilPia, BilPas, PošNov), v ostatních jsou podoby s náslovným *j*- dominantní, ovšem vedle nich se výjimečně objevují také formy bez *j*- (Jenov, JestřVid, LibEd, KořPam, MartŽiv, MarTroj). Ve zbývajících památkách užívání iniciálního *j*- u přítomných forem slovesa *býti* výrazně kolísá, avšak bez funkční distinkce (BeckPos, Země). Tuto zmatečnou distribuci v odlišení *js*- × *s*- v dobovém úzu demonstuje následující příklad 9 ze *Země dobré*, v němž jednotlivé formy kolísají v jednom souvětí:

(9) *Zdalo mi se, že jsem byl v poli mezi bojovníky a viděl sem náš lid český bídně proti nepřátelům postavený, i spatřil jsem nenadále svaté dědiče jdoucí jim na pomoc: [...]* (Země 97)

Neřídné svědectví o záměrném užívání iniciálního *j*- poskytují některé příklady jeho chybného užití u homonymních tvarů: adverbia *sem* (nesprávně ve formě *jsem* – doklad 10) a reflexiva *si* (nesprávně ve formě *jsi* – doklad 11). Z takové distribuce lze usuzovat, že náslovné *j* v mluveném jazyce zaniklo a že se ho užívalo jen v jazyce psané komunikace:

(10) [...], *tehdy rozhněvav se hospodář řekl k služebníkovi svému, vyjdi rychle na rynky, a na ulice města: a chudé, i mdlé, a slepé, i kulhavé uveď jsem, kteří se nedali dlouho prositi, [...]* (MarTroj 27)

(11) [...], *počal ho těšiti, a takto k němu mluvit: „Bratře můj buď dobré mysli, vyžeň z hlavy smutku sysly, hoduj, raduj, a vesel se, proč se tělo tvé tak třese? podlé obyčeje tvého, nalej jsi vína dobrého, dej sobě, jakou chceš hráti, neb líbezně spívati, [...]* (JestřVid 18)

O neustálenosti dobového úzu v této oblasti svědčí také dobové gramatiky. M. V. Štejer doporučuje ve vlastním textu *Žáčka* užívat jen formy bez náslovného *j*-:

„Někteří píší takto: *gfem, gfy, gfme, gfte, gfau*. Jiní praví, že se to *g* nemá příkládati, ale že se má psáti: *fem, fy, fme, fte, fau*. A tak v často oznámené Bibli jest tištěno. Nicméně toho jsem nezachoval, ale budoucně zachovám, neb znamenám, že jest tu zbytečné *g*.“ (ŠtejŽáč 75)

Což je ovšem v rozporu se způsobem, jakým je iniciální *j*- ve vlastním textu *Žáčka* vysázeno, jak znázorňuje následující doklad:

(12) *Žáček. Ještě mám jednu pochybnost. Pravíte, že po c, r, z píše se toliko točené y, a já jsem [translit. *gfem*] viděl takto: [...]* (ŠtejŽáč 4)

A tak se k tomuto užívání dvojích podob *js*- × *s*- vrací kriticky v *Omylech*:

„Bratře Mistře, sklouzls někde jako kráva na ledě. Někdy píšeš *gfem*, *gfy*, *gfme*, a někdy *fem*, *fy*, *fme*, psal bych jednotejně všudy.“ (ŠtejŽáč, *Omylové*)

Obě formy, tj. *js-/s-*, uvádí J. Konstanc:

„Praesens neb v Času Přítomném.

S. *Gfem* neb *fem*, *gfy* neb *fy*, *geft* neb *ge*,

P. *Gfme* neb *fme*, *gfte* neb *fte*, *gfau* neb *fau*.“ (KonstLim 78–79)

Podle tabulek je zřejmé, že tvary bez náslovného *j-* spojuje Konstanc s auxiliárem:

„Praeter: neb v Času Pominulém.

Muž *Byl fem*, *byl fy*, *byl*.

Singul: Žen: *Byla fem*, *byla fy*, *byla*.

Neut: *Bylo fem*, *bylo fy*, *bylo*.“ (KonstLim 79)

Dokonce v oddíle, v němž popisuje tvorbu préterita, tvrdí:

„Formuje se od osoby první *Praesentis m* proměňuje v *l*, a přidaje ve všech *Conjugacích Praesens* slova *fem*, *fy*, etc. bez první jeho litery *g*.“ (KonstLim 84)

Funkční odlišování *js- × s-* doporučuje dodržovat také P. Doležal:

„Quando *gfem* est Auxiliaris particula, & pertinet ad Praeteritum Verbi alicujus, scribendum est absque *g* in utroque Numero, excepta Tertia Singulari, quamvis & alias sine *g* ponatur per Aphaeresin, ut: *vzkofiti fau sprawedliwého*.“ (DolGram 89)

Naproti tomu V. J. Rosa (RosaČech 160) navrhuje ve všech přítomných formách slovesa *býti* psát iniciální *j-*. Jeho důvody jsou systémové (ve všech přítomných formách vidí tvary slovesa *býti*¹⁴) a praktické: upozorňuje na nebezpečí matení 1. os. sg. *sem* s adverbem *sem* a 2. os. sg. *si* se zájmenem *si*. Že se tyto formy mohly méně zkušeným autorům (písařům, sazečům) v dobovém literárním provozu mást, jsme už poznali: projevíly se v již zmíněných chybných formách *sem = jsem*, *si = jsi*. Rosa také činí zajímavé pozorování, že někoho může k psaní bez *j-* v přítomných formách *býti* svěst podoba kondicionálového auxiliáru. Nicméně tu je nutno považovat za formu na přítomných formách slovesa *býti* nezávislou. Rosa si je však vědom skutečnosti, že formy bez náslovného *j-* byly užívány staršími autory, a tak na závěr píše, že je lze proto jako starobylé užívat. Stejně jako Rosa také J. V. Pohl uvádí ve své gramatice pouze formy *jsem*, *jsi*... (PohlGram 93).

Zajímavá je v tomto ohledu distribuce *js- × s-* v přítomných tvarech slovesa *býti*, které jsou součástí pasiva. V některých památkách jsou totiž přítomné formy slovesa *býti* v pasivu podobně jako formy auxiliáru préterita vytištěny bez iniciálního *j-*. Dodržováním tohoto pravidla se zejména vyznačuje text *Bible svatováclavské*, což dokumentují

¹⁴ To je nepochybně velmi zajímavé svědectví o gramatickém statusu auxiliáru.

příklady 13-15. Je tedy zřejmé, že autoři bible považovali prezntní formy *býti* v pasivu za auxiliární:

(13) *a zpívali píseň novou, řkouce: „Hoden jsi Pane vzítí knihu, a otevřítí pečeti její: nebo si zabít, a vykoupil si nás Bohu krví svou, ze všelikého pokolení, a jazyku, i lidu, i národu: [...]* (BiblSvat Zj 5,9)

(14) *Nebo kdyby v Sodomě činění byli divové ti, kteříž sou činění v tobě, snad byli by zůstali až do tohoto dne* (BiblSvat Mt 11,23)

(15) *Ve třech věcech líbí se duchu mému, kteréžto chválene sou před Bohem i lidmi: svornost bratří, a milování bližních, a muž a žena dobře se snášející* (BiblSvat Ecc 25,1)

Toto pravidlo používat v opisném pasivu formy bez náslovného *j-* není v perspektivě dějin češtiny neobvyklé: formuloval ho již zmiňovaný J. Blahoslav (BlahGram 46; Gebauer, 1958: 413). Nicméně šlo o pravidlo umělé (Gebauer, 1958: 413), a tak se v dobovém úzu nerozšířilo. Dokumentuje to např. následující doklad z *Trojího chleba nebeského*, v němž pasivní forma náslovné *j-* obsahuje:

(16) [...], *pozorujte, co se stalo, v přítomnosti nesličného lidu ten umrlý na marách ležící hlavu pozdvíhl, a hlasitě řekl: „Justo Dei judicio accusatus sum, spravedlivým soudem Božím obžalován jsem: [...]* (MarTroj 20)

Malé rozšíření tohoto pravidla potvrzují rovněž J. Konstanc a V. J. Rosa, kteří ve svých gramatikách uvádějí v paradigmatech pasivních slovesných forem sloveso *býti* pouze s náslovným *j-*, tj. *dán jsem, dán jsi...* (KonstLim 111¹⁵), *volán jsem, volán jsi...* (Rosa-Čech 232). Systémovým předpokladem zachování náslovného *j-* v pasivu byly negované formy, které vždy zachovávaly *js-*, jak ilustruje následující doklad:¹⁶

(17) *S. Augustýn ještě nětco jiného přidává, pro čež člověk pokání odkládati nemá k smrti. Slova jeho jsou tato: „Kdo činí pokání k posledku, a rozhrěšení bere, zdali bezpečný odtud vychází? já tím ubezpečen nejsem“* (BiblSvat Ecc, předmluva)

3. Závěr

Prezntní formy slovesa *býti* zjištěné v barokních památkách v zásadě korespondují s poznatky, kterými o jeho stavu v češtině střední doby disponuje jazykovědná paleo-bohemistika (Gebauer, 1958: 411-419; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986: 232). Z ana-

¹⁵ To je zvláště překvapivé u J. Konstance, který je jedním z překladatelů *Bible svatováclavské*, v níž se užívají formy opačné.

¹⁶ Podobně zůstává *js-* zachováno v těsné postpozici prezntních forem slovesa *býti* za pasivním participiem, které má jinou formu než singulár maskulina: skupina *js-* pak totiž následuje po vokálu (*volána/voláno jsem...*, *voláni/volány/volána jsme*), což představuje artikulačně snadnější kontext.

lýzy barokních pramenů plyne, že rozdíl mezi lexikálním a auxiliárním slovesem *býti* se v barokních textech formálně téměř neprojevuje: jedinou výjimku představuje funkční distribuce iniciálního *js × s*, která se však dodržuje jen v některých památkách vysokého stylu, zatímco v ostatních památkách buď podoby *js- × s-* bez zřetelného důvodu kolísají, anebo se vyskytuje pouze forma jedna (zpravidla *j*). Z tvarů, které jsou zastoupeny v barokních pramenech, lze rekonstruovat paradigma přítomných forem slovesa *býti*, které demonstruje následující tabulka č. 5:

Tabulka 5. Přítomné formy slovesa *býti* v analyzovaných barokních textech¹⁷

	sg.	pl.
1. os.	(<i>j</i>) <i>sem</i>	(<i>j</i>) <i>sme</i>
2. os.	(<i>j</i>) <i>si</i> / <i>*seš</i>	(<i>j</i>) <i>ste</i>
3. os.	<i>jest</i> / <i>je</i>	(<i>j</i>) <i>sou</i>

I když přítomné formy slovesa *býti* představují malou částku gramatiky češtiny, přesto jejich stav a dynamika v barokních památkách poskytují jisté informace o celkovém stavu a dynamice češtiny tohoto období, což je téma, kterému se velmi intenzivně věnoval touto publikací připomínaný A. Stich (1991; 1993; 1996). Ve sledovaných textech se běžně vyskytují dubletní formy, 1. jež jsou známy z období předchozích (sg. 2. os. *s* ~ (*j*)*si*, 3. os. *jest* ~ *je*; kolísání náslovného *j-*), 2. jejichž existenci reflektuje ještě spisovná čeština 19. století (*s* ~ (*j*)*si*, *jest* ~ *je*): to lze pokládat za projev nepřerušené vývojové kontinuity mezi češtinou doby humanismu, baroka a národního obrození.¹⁸ Z analyzovaných pramenů pouze jeden pramen obsahuje (jednu) formu s nářečním (regionálním) zakotvením – týká se to tvaru 2. os. sg. *seš*, který je třikrát doložen v *Jenověšě*: absence nářečních forem v paradigmatu slovesa *býti* tak podává jasné svědectví o tom, že v barokním období nedochází k masivnímu pronikání dialektismů do jazyka psaných památek s vyššími komunikačními cíli.¹⁹ Distribuce některých sledovaných forem má zřetelné stylové nebo funkční omezení (ve 3. os. sg. je v dobové produkci nejspíše neutrální původní forma *jest*, kdežto inovovaná podoba *je* má patrně příznak mluvenostní formy; distribuce *js- × s-* se v památkách vysokého stylu řídí auxiliární nebo lexikální platností přítomných forem slovesa *býti*): stylové a funkčně podmíněná distribuce jazykových prostředků signalizuje, že pobělohorská čeština si uchovává schopnosti jazyka psané komunikace s vyššími komunikačními cíli, tj. že umožňuje dobovému autorovi volit mezi jazykovými prostředky s rozličnou stylovou hodnotou.

¹⁷ Forma označená symbolem * je nářeční (regionální).

¹⁸ Předpoklad vývojové diskontinuity viz u Běliče (1955: 23).

¹⁹ Takové tvrzení viz rovněž u Běliče (1955: 23) a také u Havránka (1980: 74-75).

ZKRATKY ANALYZOVANÝCH PAMÁTEK

- ArtČes**   Artikule sněmu království českého: *Tito Artykulové na Sněmu Obecném, kterýž držán byl na Hradě Pražském*. Praha, 1650; *Tito Artykulové na Sněmu Obecném, kterýž držán byl na Hradě Pražském*. Praha, 1663–1664; *Tito Artykulové na Sněmu Obecném, kterýž držán byl na Hradě Pražském*. Praha, 1683–1684; *Artykulové všeobecného Sněmu*. Praha, 1732; *Artykulové všeobecného Sněmovního Snešení*. Praha, 1747–1748; *Články všeobecného Zemského Sněmovního Snešení*. Praha, 1771–1772; *Články všeobecného Zemského Sněmovního Snešení*. Praha, 1772–1773.
- BeckPos**   Beckovský, J. F. *Poselkyně starých příběhův* [...]. Praha, 1700.
- BiblSvat**   *Bibli Česká, to jest Svaté Písmo*. Praha, 1677–1715.
- BilPia**   Bilovský, B. J. H. *Pia quadragesima aeterna veneratione* [...] *Ježíš Nazaretský Král židovský* [...]. Opava, 1721.
- CranVýb**   Crantz, J. J. N. v. *Výborné naučení pro báby*. Přel. Kirchner, F. H. Praha, 1756.
- FišKnih**   Fišer, K. *Knihy hospodářské*. Přel. Barner, J. Praha, 1706.
- FrozObr**   Gumpfenberg, W. *Obrovitě Mariánského Atlanta*. Přel. Frozín, A. Praha, 1704.
- Jenov**   *Velmi pěkná, pohnutelná a čtení hodná Hystorye, o [...] Jenovefě*. Brno, 1772.
- JestřVid**   Jestřábský, V. B. *Vidění rozličné sedláčka sprostného* [...]. Opava, 1719.
- KořPam**   Kořínek, J. *Staré paměti kutnohorské*. Praha, 1675.
- LibEd**   Libertin, J. I. *De Educatione Iuventutis*. Praha, 1715.
- MarTroj**   Marek, D. *Trojí chléb nebeský, pro lačný lid český*. Praha, 1728.
- MartŽiv**   Cochem, M. v. *Život Pána našeho Krista Ježíše*. Přel. Nymburský Rodič, E. Praha, 1717.
- PošNov**   *Český postilion*. Praha, 1719; *Outerní Pražské poštovské noviny / Sobotní Pražské poštovské noviny*. Praha, 1720, 1724, 1725, 1726, 1727 (25. leden 1719, 3. únor 1720, 6. únor 1720, 11. květen 1720, 15. červen 1720, 14. září 1720, 5. květen 1722, 2. červen 1722, 12. červen 1723, 3. červenec 1723, 8. únor 1724, 12. únor 1724, 15. únor 1724, 2. květen 1724, 6. červen 1724, 2. leden 1725, 6. únor 1725, 3. březen 1725, 1. květen 1725, 2. červen 1725, 1. leden 1726, 12. březen 1726, 30. duben 1726, 4. květen 1726, 1. červen 1726, 4. leden 1727, 15. únor 1727, 13. květen 1727, 3. červen 1727).
- TanMuž**   Tanner, J. (přel.). *Muž Apoštolský*. Praha, 1680.
- TanŽiv**   Tanner, J. *Život a sláva sv. Václava*. Přel. Kadlinský, F. Praha, 1669.
- Země**   *Země dobrá, to jest: Země česká*. Hradec Králové, 1754.

ZKRATKY STARÝCH SLOVNÍKŮ A GRAMATIK

- BenGram**   Benešovský, M. *Grammatica Bohemica: knížka slov českých vyložených*. Koupil, O. (ed.). Praha: KLP, 2003.
- BlahGram**   Blahoslav, J. *Grammatica česká*. Čejka, M. – Šlosar, D. – Nechutová, J. (edd.). Brno: MU, 1991.
- DolGram**   Doležal, P. *Grammatica Slavico-Bohemica*. Bratislava, 1746.
- DrachGram**   Drachovský, J. *Grammatica Boëmica in V. libros divisa*. Olomouc, 1660.
- JandGram**   Jandit, V. *Grammatica linguae Boëmicae, methodo facili*. Praha, 1704.
- KonstLim**   Konstanc, J. *Lima linguae Bohemicae. To jest: Brus jazyka českého*. Praha, 1667.
- NudGram**   Benedikt z Nudožer, V. *Grammaticae Bohemicae, [...] libri duo*. Praha, 1603.
- PohlGram**   Pohl, V. J. *Grammatica linguae Bohemicae, oder die böhmische Sprachkunst*. Wien, 1764.
- ŠtejŽác**   Štejer, M. V. *Žáček, aneb, Výborně dobrý způsob* [...]. Vyd. 2. Praha, 1730.
- RosaČech**   Rosa, V. J. *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae*. Praha, 1672.

LITERATURA

- BĚLIČ, J. 1955. *Sedm kapitol o češtině: příspěvky k problematice národního jazyka*. Praha: SPN.
- ČJA4: BALHAR, J. et al. 2002. *Český jazykový atlas*. Sv. 4. Praha: Academia.
- DIAKORP: *Český národní korpus – DIAKORP* [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [cit. 25-05-2012]. Diachronní složka ČNK. Dostupná z: <http://ucnk.ff.cuni.cz/diakorp.php>.
- ESSJ2: KOPEČNÝ, F. – POLÁK, V. – ŠAUR, V. 1980. *Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zájmena*. Sv. 2, Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia. Praha: Academia.
- GEBAUER, J. 1958. *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl. III/1, Tvarosloví – časování. Vyd. 2. Praha: ČSAV.
- HAVRÁNEK, B. 1980. *Vývoj českého spisovného jazyka*. Vyd. 2., přeprac. Praha: SPN.
- KARLÍK, P. 2009. Sloveso „být“ v češtině a jinde. In Rusinová, E. (ed.). *Přednášky a besedy z XLII. běhu LŠSS*. Brno: FF MU, s. 83–92.
- KOPEČNÝ, F. 1962. *Základy české skladby*. Vyd. 2., přeprac. Praha: SPN.
- KOSEK, P. 2011. *Enklitika v češtině barokní doby*. Brno: Host.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. 1986. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- MČ2: PETR, J. et al. 1986. *Mluvnice češtiny*. Díl 2, Tvarosloví. Praha: Academia.
- PALKOVÁ, Z. 1994. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum.
- PORÁK, J. 1983. *Humanistická čeština: hláskosloví a pravopis*. Praha: UK.
- PMČ: GREPL, M. et al. 1995. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- STICH, A. 1991. O počátcích moderní spisovné češtiny. *Naše řeč*. Roč. 74, s. 57–62.
- STICH, A. 1993. Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost (Naše postoje k češtině 17. a 18. století). In *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: FF UK, s. 49–56.
- Stich, A. 1996. O české literatuře starší, zvláště barokní. *Česká literatura*. Roč. 44, s. 443–458.
- VINTR, J. 1992. Jazyk české barokní Bible svatováclavské. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. Roč. 38, s. 198–212.
- VINTR, J. 1998. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*. Roč. 121, s. 341–346.
- VWSTB: Staročeská textová banka. In *Vokabulář webový: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006 [cit. 25-05-2012]. Dostupná z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>.